

Πρώιμοι σοβιετικοί «ουτοπικοί» πολεοδομικοί πειραματισμοί και η άγνωστη σχέση τους με την πειραματική σοβιετική παιδαγωγική του 1930

Δημήτρης Μ. Μόσχος - 15/05/2023

Κατά κανόνα, δύο αρχές επηρεάζουν τη μορφή της αρχιτεκτονικής. Από τη μία έχουμε την αισθητική, από την άλλη δε τις αντικειμενικές λειτουργικές προθέσεις και ανάγκες, τις συνθήκες κατασκευής. Απλοποιώντας αρκετά το ζήτημα, υποστηρίζεται ότι η αισθητική συνδέεται με την ιδεολογία, με την πολιτιστική κληρονομιά, με πτυχές της κρατικής προπαγάνδας ή της λαϊκής παράδοσης, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι αντικειμενικές συνθήκες συνδέονται συνήθως με πρακτικές πτυχές της παραγωγής, της οικονομίας και των αναγκαίων υποδομών, καθώς και του τοπίου. Αυτές οι δύο αρχές προφανώς δεν είναι αποκομμένες και ανεξάρτητες, αλλά βρίσκονται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση, όπως μαρτυρούν τα πρώιμα κείμενα του πολεοδομικού και αρχιτεκτονικού μοντερνισμού.

Έτσι, η αρχιτεκτονική μορφή είναι το αποτέλεσμα των πρακτικών συνθηκών και της ιδεολογίας, δηλαδή συνδέεται στενά με την κοινωνία, τις αντιφάσεις και τις απαιτήσεις της. Από αυτό προκύπτει ότι η αρχιτεκτονική και το δομημένο περιβάλλον του ατόμου σχετίζονται επίσης με την εκπαίδευση, καθώς η εκπαίδευση επηρεάζει άμεσα τις επιθυμίες, τα όνειρα και την υποκειμενικότητα του ατόμου και της ομάδας. Έτσι, η αρχιτεκτονική, η εκπαίδευση, η κρατική προπαγάνδα και η αντίθεση σε αυτή είναι πάντα στενά συνδεδεμένα κοινωνικά φαινόμενα. Η εξελικτική πορεία της σύγχρονης αρχιτεκτονικής και του πολεοδομικού σχεδιασμού μαρτυρά όντως κάτι τέτοιο. Τα πρώτα πειράματα αστακού σχεδιασμού στη Βρετανία, τη Γαλλία

και τη Γερμανία ήταν ταυτόχρονα πειράματα πολεοδομικού, οικονομικού και εκπαιδευτικού χαρακτήρα. Ακόμα και όταν μιλάμε για σχετικά διαφορετικές φάσεις της πρώιμης μοντέρνας πολεοδομίας, και για πολύ διαφορετικά εγχειρήματα, όπως των Robert Owen, William Morris¹, ακόμα και του Patrick Geddes στη Βρετανία² ή του Charles Fourier και του Jean-Baptiste Gaudin στη Γαλλία, όλα εξέφραζαν εκπαιδευτικές θεωρίες μέσα απ' το λεξιλόγιο της αρχιτεκτονικής. Σύμφωνα με αυτές τις προσεγγίσεις, η σχέση μεταξύ της ποιότητας της κατοικίας, των συνθηκών εργασίας και της εκπαίδευσης έπαιζε σημαντικό ρόλο στην αναδιαμόρφωση των ανθρώπων, στην αύξηση του βιοτικού τους επιπέδου και στη στερέωση της εργασιακής αποδοτικότητας. Για ανάλογους λόγους, αυταρχικές κυβερνήσεις επένδυσαν επίσης στη δημιουργία συγκεκριμένων αρχιτεκτονικών μοντέλων. Η σύγχρονη αρχιτεκτονική βασίζεται σε κάποιον βαθμό στα πρωταρχικά έργα των λεγόμενων «ουτοπιστών», και τα σχέδιά τους για «βιομηχανικές πόλεις ισότητας» αποτέλεσαν τη βάση της πολεοδομίας κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα.

II. Ασύμμετρη αρχιτεκτονική ιστορία της ΕΣΣΔ σε σύγκριση με τη Δύση

Η βιβλιογραφία σχετικά με τη γενεαλογία της σοβιετικής αρχιτεκτονικής είναι αρκετά πλούσια. Μαρτυρεί ομόφωνα τη σχέση μεταξύ των πρώτων σοβιετικών αρχιτεκτόνων και των σύγχρονών τους δυτικών. Κατά τα πρώτα χρόνια της σοβιετικής εξουσίας, αρχιτέκτονες και πολεοδόμοι από τις ΗΠΑ, τη Γερμανία, την Αυστρία και τη Γαλλία ήρθαν στην ΕΣΣΔ. Είναι γνωστό ότι οι πρώτοι σοβιετικοί αρχιτεκτονικοί πειραματισμοί αντλήθηκαν από βρετανικά, γαλλικά και γερμανικά παραδείγματα. Επηρεάστηκαν άμεσα από τα πειράματα για τη δημιουργία βιομηχανικών πόλεων στις Ηνωμένες Πολιτείες μέσω του έργου του αρχιτέκτονα Άλμπερτ Καν, ενώ η εμπειρία του αυστριακού κινήματος των εποίκων, του λεγόμενου «Wiener Siedlerbewegung»³, η ιδέα των κηπουπόλεων και το Bauhaus διαμόρφωσαν άμεσα τα πρώτα βήματα της σοβιετικής αρχιτεκτονικής. Ειδικοί, όπως η Margarete Schütte-Lihotzky από τη Βιέννη και ο Ernst May από τη Φρανκφούρτη, εξήγαγαν τις ιδέες τους στην ΕΣΣΔ και ασχολήθηκαν ενεργά με τον πολεοδομικό σχεδιασμό. Οι ιδέες και το έργο του Le Corbusier επηρέασαν επίσης αισθητά την εξέλιξη του πολεοδομικού σχεδιασμού στην ΕΣΣΔ, ιδίως κατά τη δεκαετία του '30⁴. Τα αρχιτεκτονικά περιοδικά της εποχής δημοσίευαν την αλληλογραφία μεταξύ δυτικών και σοβιετικών ειδικών⁵. Αυτές οι σχέσεις παρείχαν στους νέους σοβιετικούς αρχιτέκτονες τεχνικές γνώσεις σχετικά με πρακτικά προβλήματα του αστακού σχεδιασμού. Τα ζητήματα αυτά, ενώ θεωρητικά εντάσσονταν στους ιδιαίτερους προβληματισμούς περί «νέας σοσιαλιστικής πόλης» και «νέου ανθρώπου», σε μεγάλο βαθμό προέκυπταν από την ήδη διαφαινόμενη από το 1928 πορεία ταχείας εκβιομηχάνισης της ΕΣΣΔ.

Από την άλλη πλευρά όμως, οι ιδεολογικοί προβληματισμοί περί του ειδικού χαρακτήρα της σοσιαλιστικής πόλης και του νέου «σοσιαλιστικού ανθρώπου» δεν ήταν χωρίς βάρος. Εδώ, η σχέση αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας και εκπαίδευσης γίνεται ξανά εμφανής. Κάθε εγχειρίδιο για τη σοβιετική αρχιτεκτονική παρουσιάζει τον ιδιαίτερο ρόλο, ακριβώς στον τομέα της αισθητικής, των εγχώριων καλλιτεχνών της πρωτοπορίας, όπως του Vladimir Tatlin και του Kazimir Malevic, οι οποίοι επικοινωνούσαν άμεσα με παρόμοια ρεύματα από τη Δυτική Ευρώπη, όπως τον γερμανικό κυβισμό και το ολλανδικό De Stijl. Συνήθως η συζήτηση επικεντρώνεται στο πώς αυτά τα δημιουργικά ρεύματα επηρέασαν την αισθητική της σοβιετικής αρχιτεκτονικής την περίοδο πριν από τον σταλινισμό⁶. Οι εκδόσεις της εποχής καταδεικνύουν επίσης τη διάδοση και τη δημοτικότητα οικιστικών ουτοπικών πειραμάτων, όπως οι Κηπουπόλεις⁷. Η ιδέα που αποτέλεσε τη βάση εξέλιξης των πρώτων βρετανικών βιομηχανικών πόλεων, φάνηκε αρκετά ελκυστική ως μοντέλο για την κατασκευή εργατικών κατοικιών αλλά και της οργάνωσης του τρόπου ζωής, ενώ τα κυκλικά, δορυφοειδή γεωμετρικά σχήματα των κατόψεων τους συνέπιπταν αισθητικά με την αρκετά διαδεδομένη γοητεία που ασκούσε το διάστημα στη ρωσική κουλτούρα. Από εκεί αναπτύχθηκε η ιδέα της «σοβιετικής πράσινης πόλης», η οποία στη συνέχεια, με τη σειρά της, ενσωματώθηκε στον πρακτικό σχεδιασμό⁸.

Το πρόβλημα με τέτοιες προσεγγίσεις είναι ότι, πρώτον, η ΕΣΣΔ παρουσιάζεται ως πεδίο πειραματισμού των διεθνών αρχιτεκτονικών τάσεων χωρίς δική της ενδογενή παραγωγή ιδεών, ειδικά ως προς το τεχνικό κομμάτι. Σύμφωνα με μια τέτοια εικόνα, η ΕΣΣΔ εισήγαγε γνώση και την προσαρμοσε στις τοπικές συνθήκες. Δεύτερον, η τοπική ανάπτυξη νέων αισθητικών μορφών θεωρείται αποκλειστικά επίτευγμα των καλλιτεχνών της σοβιετικής πρωτοπορίας, οι οποίοι, κατά δική τους ομολογία, δεν είχαν καμία σχέση με πρακτικά ζητήματα. Η εκπαίδευση και η ανατροφή, αναπόφευκτα κομμάτια τόσο της αρχιτεκτονικής εν γένει, αλλά και ειδικά μιας αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας που αφορμάται από τον στόχο της δημιουργίας «ενός νέου ανθρώπου», γίνονται αντιληπτές από τους καλλιτέχνες ως αφηρημένες έννοιες. Σε αντίθεση με την ιστορία της δυτικής αρχιτεκτονικής, όπου η ανατροφή, η εκπαίδευση και ο αρχιτεκτονικός πειραματισμός συνδέονται στενά, στην ιστορία της σοβιετικής αρχιτεκτονικής δεν υπάρχει ούτε μια λέξη για τους σοβιετικούς

παιδαγωγούς, και η σχέση μεταξύ σοβιετικής αρχιτεκτονικής και παιδαγωγικής μένει σχεδόν πάντα ανεξερεύνητη. Αυτή την ασυμμετρία θα θέλαμε να αποσαφηνίσουμε.

III. Η περίεργη περίπτωση της «Δημοκρατίας των Παιδιών»

α. Συζητήσεις γύρω από τη «σοσιαλιστική πόλη» και η «κοινωνικοποίηση του βίου»

Ως γνωστόν, μια από τις πιο διάσημες συζητήσεις μεταξύ των σοβιετικών αρχιτεκτόνων τη δεκαετία του 1930 ήταν η διαφωνία μεταξύ «απο-αστικοποιητών» και «αστικοποιητών». Οι πρώτοι υποστήριζαν την ιδέα της αποκέντρωσης του αστιακού πληθυσμού και της μετεγκατάστασής του σε μικρούς οικισμούς σε όλη την ΕΣΣΔ. Οι δεύτεροι, αντίθετα, προωθούσαν την ιδέα της διαμόρφωσης αστιακών βιομηχανικών κέντρων, των λεγόμενων «σοσιαλιστικών πόλεων», με μια αυστηρή οργάνωση της καθημερινής ζωής, προσανατολισμένη στην παραγωγικότητα της εργασίας. Αυτή η αυστηρότητα αντικατοπτριζόταν και στα επιχειρήματά τους, ακόμη και στο αυστηρό, οριακά μηχανικό ύφος της γλώσσας των γραπτών τους.

Ο Leonid Sabsovitch ήταν ίσως ο βασικότερος εκπρόσωπος των αστικοποιητών. Στο διάσημο βιβλίο του όμως, με τίτλο «Σοσιαλιστικές πόλεις», παρατηρείται μια παρέκκλιση από αυτό το ύφος. Απροσδόκητα, όταν μιλάει για τον εκπαιδευτικό ρόλο της αστιακής δομής, αναφέρεται, χωρίς λεπτομέρειες, σε «σοβιετικές δημοκρατίες των παιδιών». Η ιδέα ήταν –έτσι όπως περιγράφεται στο κείμενο– ότι τα παιδιά, προκειμένου να λάβουν την καλύτερη δυνατή εκπαίδευση, σύμφωνα με τους νέους προσανατολισμούς της ιδεολογίας της οικοδόμησης του σοσιαλισμού, έπρεπε να χωριστούν από τους γονείς τους, να ζήσουν μαζί και να εκπαιδευτούν σε εξειδικευμένες εγκαταστάσεις. Τα παιδιά, σύμφωνα με τον Sabsovitch, αν ζούσαν εκεί, θα έπρεπε επίσης να εργάζονται, και αν εργάζονταν και ζούσαν μαζί, θα έπρεπε επίσης να έχουν πολιτικά σοβιετικά όργανα αυτοδιοίκησης. Έτσι προέκυπτε μια «δημοκρατία των παιδιών». Οποιοσδήποτε και να διαβάσει το κείμενο, το χωρίο αυτό του τραβά την προσοχή. Ο Sabsovitch τόνιζε ιδιαίτερα ότι «τα παιδιά θα πρέπει να έχουν τη δική τους οργανωμένη κοινωνία, την οποία θα κυβερνούν μόνα τους»⁹. Ο συγγραφέας συνέχιζε λέγοντας πως αυτή η ιδέα δεν πρέπει να αποτελεί αντικείμενο χλευασμού αλλά ότι είναι σύμφωνη με τον σοσιαλιστικό τρόπο σκέψης. Συνεπώς, προέκυπτε αρχικά η απορία σε τι αναφερόταν. Τι ήταν μια τέτοια παιδική δημοκρατία και ποιοι είναι αυτοί που την επιπλήττουν;

Μελετώντας τα κείμενα περί πολεοδομίας της δεκαετίας του 1930, μπορούν να βρεθούν περισσότερες αναφορές, πάντα χωρίς λεπτομέρειες ή ονόματα, σε «δημοκρατίες των παιδιών». Ο Sabsovitch σημειώνει σε ένα άλλο κείμενο, με περισσότερες λεπτομέρειες, ότι μια κάποια γνώση πολεοδομικού σχεδιασμού μπορεί να αντληθεί από τις «παιδικές πόλεις», οι οποίες αποτελούν ουσιαστικό στοιχείο των «πόλεων του μέλλοντος». Εκεί διαβάζουμε ότι «οι παιδικές πόλεις πρόκειται να είναι μια μάλλον πολύπλοκη οικονομία, που μοιάζει κατά κάποιον τρόπο με την οικονομία των τυπικών οικισμών σοσιαλιστικού τύπου», και ότι μετά θα υπάρχουν και πόλεις εφήβων, όπου «από άποψη οργάνωσης, οι πόλεις αυτές πρόκειται να είναι ένας πολύ πιο ανεπτυγμένος τύπος "παιδικής πόλης", αλλά οι θεσμοί που αποσκοπούν στην παραγωγή εργασιακών δεξιοτήτων και πρακτικών γνώσεων (εργαστήρια, πειραματικά πεδία, εργαστήρια, διάφορες αίθουσες διδασκαλίας κ.λπ.) πρόκειται να καταλάβουν μια πολύ πιο σημαντική θέση σε αυτές. Σημαντική θέση στην εκπαίδευση των παιδιών σχολικής ηλικίας πρέπει να καταλαμβάνουν επίσης τα ταξίδια, για να γνωρίσουν τις ποικίλες συνθήκες της φύσης και της ζωής της αχανούς επικράτειας της Ένωσής μας!»¹⁰.

Ο Sabsovitch «κατοχύρωσε» τρόπον τινά τον όρο και την ιδέα της «κοινωνικοποίησης του βίου», εντός της οποίας εντάσσονταν και οι συζητήσεις του περί «δημοκρατίας των παιδιών». Ήταν μια ιδιαίτερη σύλληψη αρχιτεκτονικής, πολεοδομίας και κοινωνικής πολιτικής, που προέτασσε –αλλά και θεωρούσε δεδομένη τελεολογικά– την πλήρη μηχανοποίηση της παραγωγής και την κεντρικοποίηση των παρεχόμενων υπηρεσιών. Όλες οι ανάγκες, από το φαγητό, την πλήση των ρούχων, μέχρι και την ανατροφή των παιδιών, έπρεπε να «φύγουν» από το ιδιωτικό διαμέρισμα και να εγκατασταθούν σε παραγωγικές μαζικές μονάδες στη σοσιαλιστική πόλη. Η λογική πίσω από αυτό ήταν ότι, πέραν της ιδιαίτερης εργασίας, το άτομο δεν πρέπει να έχει καμία άλλη εργασία. Ειδικότερα, θα απελευθέρωνε τη γυναίκα από την οικιακή εργασία, ένα επιχείρημα που ανέφερε συχνά και το θεωρούσε αναπόσπαστο κομμάτι του προγράμματος της σοσιαλιστικής πόλης. Η σοσιαλιστική πόλη, και μέσα της –το σοσιαλιστικό διαμέρισμα–, ήταν ένα διαμέρισμα που δεν επέτρεπε υλικά και οργανωτικά την τέλεση δραστηριοτήτων του «παλαιού τρόπου ζωής»¹¹.

Σε ένα παλαιότερο κείμενό του, "Η κοινωνικοποίηση της ζωής ήταν", όπως έλεγε ο ίδιος, "μια μηχανικο-

αρχιτεκτονική αναδιαμόρφωση του τεχνητού, κτιστού περιβάλλοντος, με σκοπό να αναδιαμορφώσει τον άνθρωπο". Οι παλιές συνθήκες έπρεπε να αποτρέπονται, ενώ όλες οι τεχνικές υποδομές έπρεπε να σχεδιάζονται με σκοπό την «ώθηση του ατόμου» στην κοινωνικότητα. Όλα έπρεπε να χτιστούν εκ νέου με τη λογική του «κοινού». Κοινά μπάνια-λουτρά, κοινές εγκαταστάσεις αθλητισμού, μαζικά εργοστάσια-κουζίνες και καθαρισμού ρούχων κοκ¹². Στην ίδια λογική, η ανατροφή των παιδιών θα γινόταν από ξεχωριστή υπηρεσία, σε ξεχωριστές εγκαταστάσεις, ώστε να μην αποτελεί μέρος των οικιακών καθηκόντων της μητέρας. Όμως, ο Sabsonitch, μια και έχει να κάνει με ανθρώπους και όχι με κάποιο προϊόν, θεωρούσε ότι η ίδια αναδιαμόρφωση του χώρου που εκπαιδεύει την κοινωνία πρέπει να εφαρμοστεί στη μικρότερη κλίμακα, κάνοντας έτσι το εκπαιδευτήριο των παιδιών όχι απλά ένα κτήριο, αλλά μια μικρογραφία της σοσιαλιστικής πόλης, μια μικρή κοινωνία με παραγωγικό εργασιακό ιστό (στον οποίο δουλεύουν τα μεγαλύτερα παιδιά), σπίτια, νοσοκομειακό κτήριο κτλ. Αυτό θα συνιστούσε μια «δημοκρατία των παιδιών», όπου τα παιδιά θα εκπαιδεύονταν στον σοσιαλιστικό τρόπο ζωής, σε μια σοσιαλιστική πόλη μικρών διαστάσεων. Εγκαθιστά μια συμμετρική, αμφίδρομη σχέση μεταξύ της μορφής της εκπαίδευσης και της μορφής της πόλης. Βλέπει τις παιδικές πόλεις ως μικρογραφία της κοινωνίας και την κοινωνία ως προέκταση της παιδικής πόλης. Ο Sabsonitsch δεν αναφέρει πουθενά παραπάνω πληροφορίες, αρκείται απλώς να αναφέρει ότι τέτοια παραδείγματα «υπάρχουν ήδη». Βλέπουμε λοιπόν πως, ενώ η πρόταση του Sabsonitch το 1929 ήταν ακόμα καθαρά θεωρητική, υπονοούνταν σαφώς ότι εμπνέονταν από κάποιο από παράδειγμα.

Οι ιδέες του Sabsonitch προκάλεσαν μεγάλη αντίδραση μεταξύ των αρχιτεκτόνων, ακόμη και μεταξύ εκείνων που ήταν υποστηρικτές του στις συζητήσεις της εποχής. Για παράδειγμα, απαντώντας, ο Yuri Larin γράφει: «όσον αφορά τη δημιουργία ειδικών παιδικών πόλεων κάπου έξω από την πόλη, όπου τα παιδιά θα ζούσαν εντελώς χωριστά από τους ενήλικες, αυτό θα μπορούσε προφανώς να ισχύσει μόνο μέχρι ενός σημείου για τα ορφανά, τους αρρώστους και τους άστεγους.»¹³ Αυτή η τελευταία αναφορά μάς δίνει τη δυνατότητα να ταυτοποιήσουμε τα εγχειρήματα για τα οποία γίνεται λόγος, καθώς στα αρχικά κείμενα, κανένα άλλο στοιχείο, όνομα ή περιοχή δεν αναφέρεται. Δίνεται απλά η εντύπωση ότι υπάρχει κάποιο από παράδειγμα του οποίου η αναφορά αποφεύγεται.

β. Οι χαμένες «δημοκρατίες των Παιδιών»

Την ίδια περίοδο, ο σπουδαίος σοβιετικός παιδαγωγός από την Ουκρανία, Anton Semionovitch Makarenko, βρισκόταν σε μια ιδιαίτερη σχέση συνεργασίας και σύγκρουσης με τους σοβιετικούς θεσμούς, στα πλαίσια του παράλληλου τότε διαλόγου για τη δέουσα μορφή της «σοσιαλιστικής εκπαίδευσης». Ο Makarenko υποστήριζε την άποψη ότι τα άτομα μαθαίνουν μέσω της συνεργασίας και όταν συνειδητοποιούν ότι οι πράξεις τους έχουν αποτελεσματικότητα. Αυτό σημαίνει ότι τα άτομα, και ιδίως τα παιδιά, μαθαίνουν διαρκώς και όχι μόνο κατά τη διάρκεια του σχολικού μαθήματος. Πειραματίζονται με συμπεριφορές, αντικείμενα, σχέσεις, και αναλόγως μαθαίνουν. Έτσι, για παράδειγμα, η εκμάθηση των σοβιετικών πολιτικών θεσμών δεν θα ερχόταν μέσα από την ανάγνωση κειμένων ή τη νουθεσία των παιδιών σε αφηρημένες αρχές και πολιτικά συνθήματα, αλλά από την οργάνωση ενός τρόπου ζωής που θα έμοιαζε με τον ενήλικο σοβιετικό, θα βιωνόταν θετικά και στον οποίο μετείχαν ενεργά. Η γνώση του φυσικού περιβάλλοντος αντίστοιχα δεν θα προέλθει από βιβλία βιολογίας αλλά από την ελεύθερη και βιωμένη επαφή του ατόμου με τη φύση. Στη βάση αυτή, συχνές εκδρομές προτεινόταν για την εξοικείωση με το φυσικό περιβάλλον.

Ο Makarenko, στη βάση αυτών των απόψεων θα οργανώσει, κατά την περίοδο 1928-1935, τις λεγόμενες «Παιδικές, εργατικές Κομμούνες», στην Πολτάβα και στο Χάρκοβο της σημερινής Ουκρανίας, στο Μπολσεβό, προάστιο τότε, σήμερα συνοικία της Μόσχας, και ακόμη μία, όχι άμεσα σχετιζόμενη με τον ίδιο αλλά οργανωμένη κατά τα πρότυπά του, στο Νικολό-Ουγκρέσε, περίξ της Μόσχας. Από αυτές, η πρώτη και παλαιότερη κομμούνα στην Πολτάβα ήταν αγροτικού χαρακτήρα, ενώ οι υπόλοιπες βιομηχανικού. Στα εγχειρήματα αυτά συμμετείχαν αποκλειστικά ορφανά παιδιά.

Αυτό το οποίο είναι ενδιαφέρον σε αυτά τα εγχειρήματα, είναι πως κυριολεκτικά αποτελούν μικρές πόλεις, και στα ρώσικα χρησιμοποιείται για να τις χαρακτηρίσει ακριβώς ο όρος *gorodok*, δηλαδή κωμόπολη. Η οργάνωση αυτών των κωμοπόλεων νοούνταν ως μέρος μιας ευρύτερης κοινωνικής πολιτικής για την αντιμετώπιση της μικροεγκληματικότητας των άστεγων και ορφανών ανηλίκων.

Οι κομμούνες αυτές είχαν, κατά το εκπαιδευτικό πρότυπο του Makarenko, δικά τους τοπικά, εσωτερικά διοικητικά όργανα με ανάλογα κτήρια, στα οποία συμμετείχαν από κοινού καθηγητές και μαθητές, ενώ είχαν

και ελαφριές εργοστασιακές ή βιοτεχνικές μονάδες, οι οποίες έπαιζαν και εκπαιδευτικό-πρακτικό ρόλο και οικονομικό. Τα προϊόντα που παράγονταν στις μονάδες αυτές είτε πωλούνταν έξω από αυτή στα πλαίσια της Ν.Ο.Π., είτε καταναλώνονταν από τα ίδια της τα μέλη. Η κομμούνα δεν είχε κλειστή πύλη, και τα παιδιά ήταν ελεύθερα να φύγουν ανά πάσα στιγμή, η παραμονή τους δηλαδή δεν είχε εξαναγκαστικό χαρακτήρα. Στις βιοτεχνικές-εργοστασιακές μονάδες που περιλαμβάνονταν στις κομμούνες, εργάζονταν αποκλειστικά άτομα της κομμούνας, παιδιά μεγαλύτερης ηλικίας: το γεύμα λάμβανε χώρα σε μια κοινή, μαζική, μηχανοποιημένη κουζίνα-τραπεζαρία (την κουζίνα-φάμπρικα όπως έλεγαν), η ανάπαυση σε ειδικά 4ώροφα κτήρια-κοιτώνες με δωμάτια, με λίγα κρεβάτια ανά δωμάτιο, λειτουργούσαν κοινοτικά λουτρά, πλυντήρια, γήπεδα, όλα με την αποκλειστική εργασία των μελών της¹⁴. Έτσι μάθαιναν να αλληλοστηρίζονται και να συνεργάζονται σε καθημερινή βάση σε αυστηρά κοινοτικά πλαίσια.

Η κομμούνα του Χαρκόβου οργανωνόταν κατά βάση γύρω από ένα εργοστάσιο φωτογραφικών μηχανών, ενώ στο Μπολσεβό λειτουργούσε ολόκληρο σύμπλεγμα επεξεργασίας ξύλου και υφασμάτων.

Οι πιο ανεπτυγμένες, οι κομμούνες του Χαρκόβου και του Μπολσεβό, είχαν ενεργές κοινότητες στο εσωτερικό τους, όπου ψήφισαν και ένα «σύνταγμα», έναν εσωτερικό κανονισμό δηλαδή, ο οποίος έφτασε να προβλέπει τη δυνατότητα της κοινότητας των παιδιών να καθορίζουν μέσα από συγκεκριμένες διαδικασίες το πρόγραμμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, πάντα βέβαια υπό την επίβλεψη του εκπαιδευτικού προσωπικού. Αυτό τους έδωσε το προσωνόμιο «παιδικές δημοκρατίες»¹⁵. Ο λόγος για τον οποίο ούτε ο Sabsovitch ούτε ο Larin δεν αναφέρονται στο όνομα του Makarenko, μπορεί μόνο να υποθεθεί, είναι όμως βέβαιο ότι αναφέρονται στο παράδειγμά του. Ειδικά η κομμούνα στα περίχωρα της Μόσχας αποτελούσε ό,τι πιο κοντινό στην πράξη στις ιδέες του Sabsovitch. Ίσως φταίει ότι μέρος των αρχών ήταν δύσπιστο ως προς τις πολιτικές επιθυμίες του Makarenko, και σε μια περίοδο αναδυόμενου σταλινισμού, οι Larin και Sabsovitch δεν ήθελαν να στοχοποιηθούν, ειδικά αφού οι ίδιοι αυτοπαρουσιάζονταν ως φίλα προσκείμενοι στον Στάλιν.

IV. Η σημασία του πειράματος Makarenko στον σοβιετικό πολεοδομικό σχεδιασμό

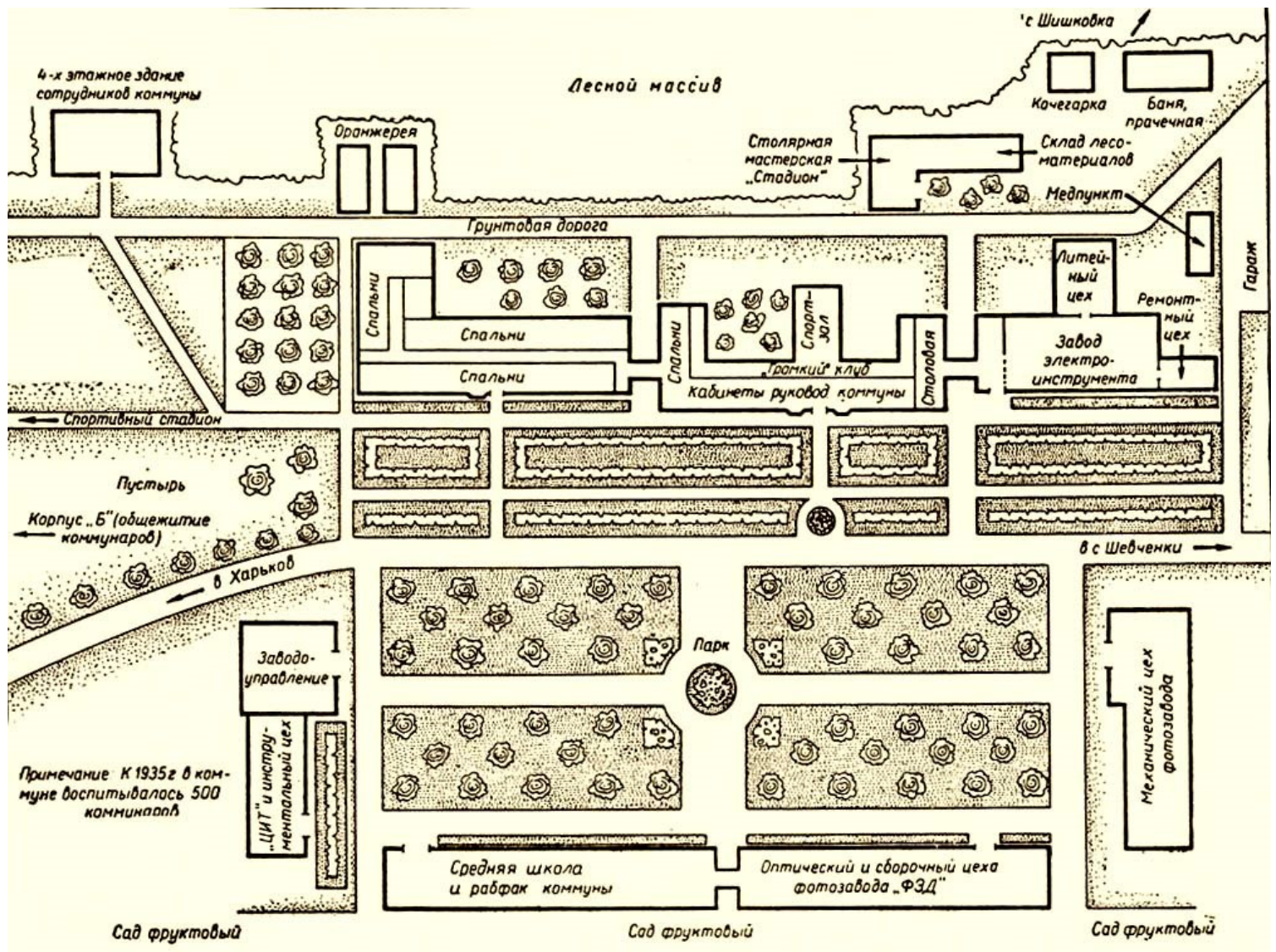
Η θέση αυτή φαίνεται να έχει βάση από την εξέταση τόσο των στελεχών όσο και της μορφής των κομμούνων του Makarenko. Φωτογραφικά ντοκουμέντα από την κοινότητα στο Χάρκοβο, καθώς και από την κοινότητα στο Μπολσεβό, δείχνουν τη σχέση μεταξύ της παραγωγής αρχιτεκτονικής τεχνογνωσίας και των κομμούνων. Αρχικά μπορούμε να κάνουμε την παρατήρηση ότι όλα τα κτίρια χτίστηκαν στο ύφος του μοντερνισμού και του κονστρουκτιβισμού, αποτελούσαν άσκηση για νέους αρχιτέκτονες, πολλοί εκ των οποίων έχουν ξεχαστεί¹⁶. Κάποια ονόματα μας είναι όμως γνωστά. Η κομμούνα στο Χάρκοβο χτίστηκε από τον πολιτικό μηχανικό Antony Ivanovich Nosalevich, ήδη ενεργό πριν από την επανάσταση, ο οποίος σχεδίαζε κυρίως σε στυλ Art-Nouveau¹⁷. Μετά την επανάσταση, όπως και πολλοί άλλοι, φαίνεται να άλλαξε το στυλ του σε μοντερνιστικό. Η κομμούνα του Χαρκόβου φαίνεται να είναι το μόνο γνωστό του κτίριο σε μοντερνιστικό ύφος. Πιο σημαντικό για εμάς φαίνεται να είναι το γεγονός ότι δύο γνωστοί Ουκρανοί αρχιτέκτονες (από το Χάρκοβο και την Πολτάβα), ο L.Z. Cherikover και ο A.Y. Langman¹⁸, απέκτησαν την εμπειρία τους στον πολεοδομικό σχεδιασμό ακριβώς κατά την κατασκευή της κομμούνας στο Μπολσεβό, όπου ήταν οι κύριοι σχεδιαστές. Οι γνώσεις αυτές φαίνεται να εφαρμόστηκαν αργότερα από τον Cherikover στο Στάλιγκραντ, όπου εργάστηκε επίσης ως σχεδιαστής, και από τον Langman ο οποίος σχεδίασε μεμονωμένα κτήρια σε ολόκληρη τη Σοβιετική Ένωση. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Cherikover είναι επίσης ο μόνος αρχιτέκτονας που αναφέρεται ονομαστικά από τον Sabsovitch στο βιβλίο του για τις σοσιαλιστικές πόλεις.

Εικόνα. 1 Αεροφωτογραφία, πιθανόν κατά την αρχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της κομμούνας στο Μπολσεβό στη Μόσχα. Στο πάνω μέρος της φωτογραφίας, με τους αριθμούς 1-5 είναι τα κτήρια κατοίκησης. Αντιθέτως, στο κάτω μέρος, μεταξύ 15-23 είναι οι εργοστασιακές μονάδες.

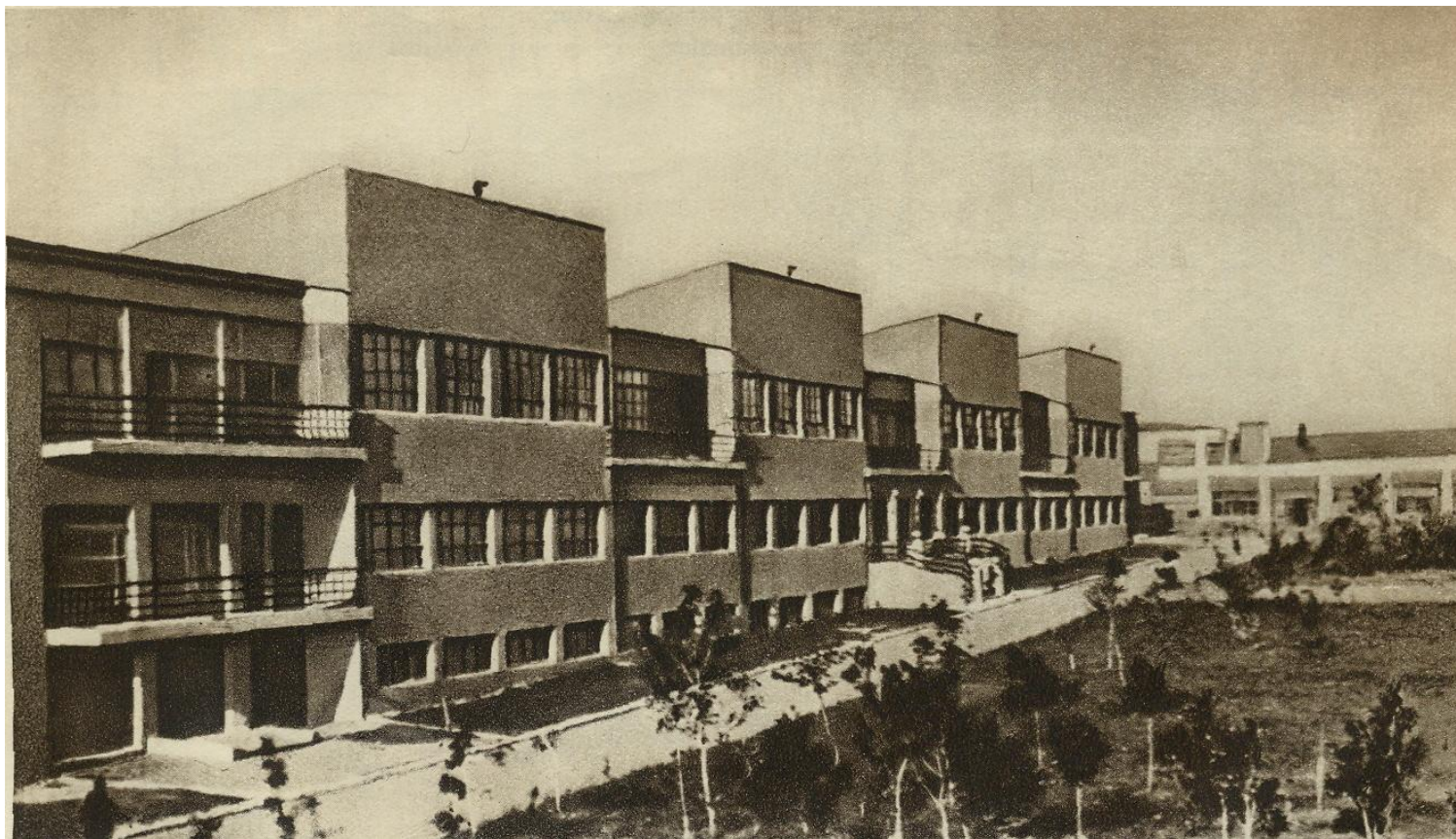
Αξίζει ίσως να ακολουθήσουμε και την αντίστροφη πορεία ανάλυσης. Δηλαδή να εξετάσουμε τα σχέδια των κομμούνων στο Μπολσεβό και στο Χάρκοβο από πολεοδομικής άποψης. Και οι δύο είναι κυριολεκτικά μικρές πόλεις που καταδεικνύουν στοιχειώδεις αρχές σύγχρονου πολεοδομικού σχεδιασμού. Στην πρώτη, για παράδειγμα, ο χώρος παραγωγής των εργοστασίων βρισκόταν στην απέναντι πλευρά του κτιριακού συμπλέγματος. Όλες οι παραγωγικές διαδικασίες βρίσκονταν εκεί, κατά το μέγιστο δυνατό μακριά από τα

συγκροτήματα κατοικιών. Στο κέντρο μπορούμε να δούμε μια πράσινη περιοχή, ένα δάσος και ένα πάρκο, τα οποία θεωρητικά «καθάριζαν τον αέρα» από τις βλαβερές χημικές ουσίες της παραγωγής. Αξίζει να σημειωθεί ότι, εκείνη την εποχή, μια τέτοια αντίληψη για τη χωροθέτηση, τον σχεδιασμό και τη διαίρεση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων ήταν κάτι αρκετά νέο και στη Δύση.

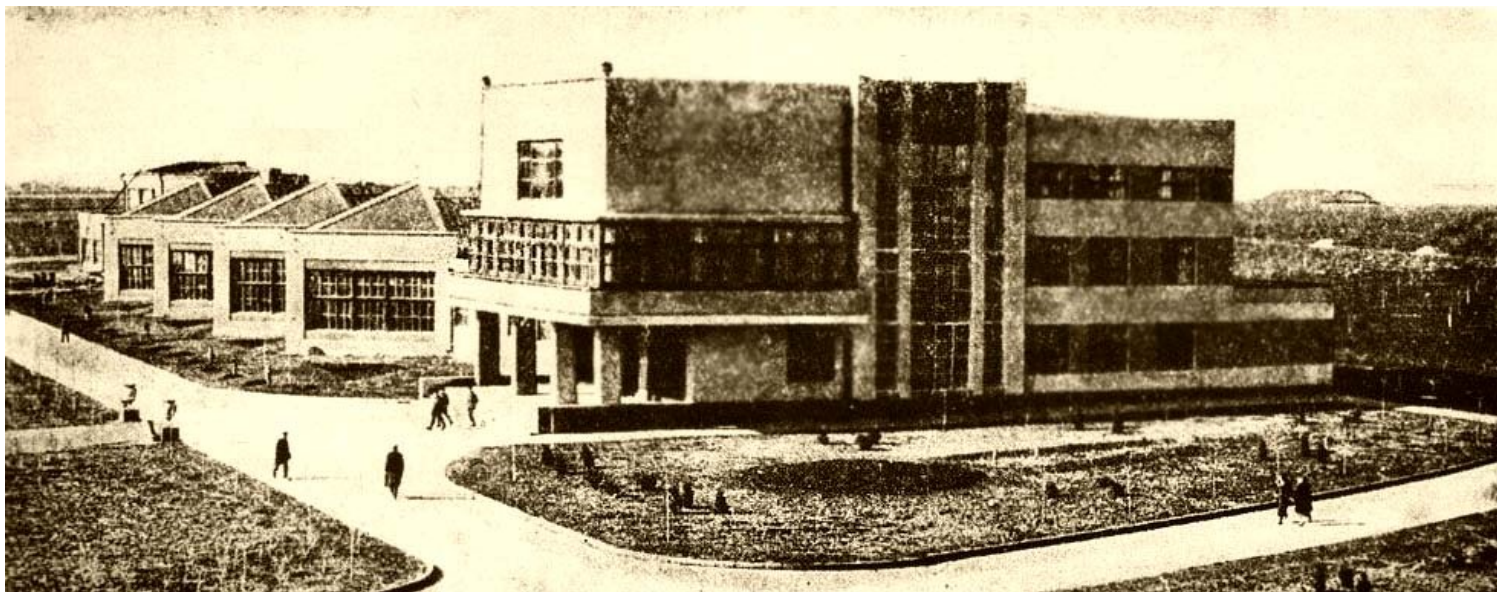

Εικόνα 2. Σχηματική κάτοψη της κομμούνας στο Χάρκοβο, καθώς δεν υπάρχουν αεροφωτογραφίες και πολλά από τα κτήρια της πλέον δεν σώζονται ύστερα από τις καταστροφές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στο πάνω μέρος του σχήματος βρίσκονται τα κτήρια κατοίκησης, στη μέση πάρκο και άλσος και στο κάτω μέρος βρίσκεται το σχολείο και το εργοστάσιο φωτογραφικών μηχανών.

Ένα ανάλογο σχήμα εμφανίζεται επίσης στην κομμούνα του Χαρκόβου, παρ' ότι σαφώς πιο μικρή. Το εργοστάσιο φωτογραφικών μηχανών που στέγαζε και οι κατοικίες βρίσκονταν απέναντι-απέναντι και μακριά από τους οικιστικούς συνδυασμούς, και υπάρχει μια πράσινη περιοχή με πλατείες και πάρκο στο ενδιάμεσο. Ανάμεσα επίσης από την παραγωγική ζώνη και τις κατοικίες παρεμβάλλονταν διοικητικά κτήρια. Οι κατοικίες είχαν επίσης ξεχωριστούς δρόμους πρόσβασης από την παραγωγική ζώνη.

Εικόνα 3. Το εργοστάσιο φωτογραφικών μηχανών στην κομμούνα του Χαρκόβου. Φωτογραφία circa 1931.

Εικόνα 4. Άλλη όψη του εργοστάσιου φωτογραφικών μηχανών στην κομμούνα του Χαρκόβου. Φωτογραφία circa 1931.

pastvu.com/159679 uploaded by dima0667

Εικόνα 5. Το εργοστάσιο-κουζίνα στο Μπολσεβό. Φωτογραφία circa 1930.

Εικόνα 6. Το κεντρικό κατάστημα προμηθειών στην κομμούνα του Μπολσεβό, Φωτογραφία circa 1930.

Εικόνα 7. Είσοδος του σχολείου στην κομμούνα του Μπολσεβό, Φωτογραφία circa 1930. Το κτήριο υπάρχει ακόμα και λειτουργεί ως τμήμα του πανεπιστημίου της Μόσχας.

Εικόνα 8. Κτήρια κατοίκησης στην κομμούνα του Μπολσεβό. Φωτογραφία circa 1930. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα 4ώροφα κτίρια εκείνη την εποχή στην ΕΣΣΔ ήταν εξαιρετικά σπάνια.

Εικόνα 9. Το κτήριο του νοσοκομείου της κομμούνας του Μπολσεβό όπως είναι σήμερα, το οποίο εξακολουθεί να λειτουργεί ως μονάδα παροχής υγείας.

Και οι δύο κομμούνες αποτελούν παραδείγματα αποτελεσματικής αστεακής οριοθέτησης σε ζώνες, μια ιδέα που δεν έχει ακόμη εφαρμοστεί στην πράξη σε άλλες σοβιετικές πόλεις της εποχής (αν και την ίδια περίοδο γίνονταν έντονες συζητήσεις γύρω από αυτή). Πέρα από τα κειμενικά τεκμήρια που καταδεικνύουν ότι οι αστικοποιητές είχαν γνώση των εγχειρημάτων του Makarenko, ο σχεδιασμός των κομμούνων δείχνει πως οι σχεδιαστές τους τις αντιλαμβάνονταν ακριβώς σαν μικρές πόλεις που αποτελούν οργανικά σύνολα, σε συγκεκριμένες οριοθετήσεις, υποδομές και ανάγκες, και όχι απλά ως κοιτώνες περίξ ενός εργοστασίου. Όλες οι σημαντικές σοσιαλιστικές πόλεις της πρώτης περιόδου της σοβιετικής αστεακής ανάπτυξης, σχεδιάστηκαν ταυτόχρονα με τα εν λόγω εγχειρήματα (1929-1930) και υλοποιήθηκαν 3-4 χρόνια μετά. Σύγχρονός τους ήταν επίσης ο διάλογος μεταξύ αστικοποιητών και απο-αστικοποιητών (1929-1931).

V. Επίλογος - Ο Makarenko και η γενεαλογία της σοσιαλιστικής πόλης

Με βάση τα παραπάνω, προτείνω μια μικρή τροποποίηση στη συνήθη γενεαλογία της σοβιετικής αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας. Πέρα από τις διεθνείς αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές επιρροές, ο Sabsonitch συνήθως πιστώνεται ως αυτός που επινόησε την «κοινωνικοποίηση του βίου», μια ιδέα που ήταν αρκετά επιδραστική τη δεκαετία του '30. Δεν είναι τυχαίο ότι όλοι οι πολεοδόμοι που υποστήριξαν την ιδέα των σοσιαλιστικών πόλεων και της κοινωνικοποίησης του βίου, όπως οι αδελφοί Vesnin και ο Vladimir Shemyonov, ήταν υποστηρικτές των ιδεών του Sabsonich¹⁹. Ακόμα και το κτήριο της Ναρκομφίμ (1930) του M. Ginzburg είχε επηρεαστεί από την ιδέα του κλειστού οικιστικού συνόλου και της μηχανοποίησης των υπηρεσιών. Η αναπαράσταση και η περιγραφή των σοσιαλιστικών πόλεων όμως, η οργανική ενότητα των μηχανοποιημένων υπηρεσιών που φεύγουν από τον οίκο (ελαττώνοντας και την αναγκαία επιφάνεια χρήσης του σπιτιού ανά άτομο) και πλέον εγκαθίστανται σε ξεχωριστές υποδομές στον αστεακό χώρο, μοιάζουν με το σύστημα Makarenko. Συνεπάγεται, έτσι, ότι πρέπει να επανεξετάσουμε σοβαρά αναφορές της δευτερεύουσας βιβλιογραφίας -όπως ότι «ο Sabsonitch εφήυρε την ιδέα της κοινωνικοποίησης του βίου»- που θεωρούνται δεδομένες. Φαίνεται ότι η ιδέα του Sabsonitch είχε τις ρίζες της στην εμπειρία του Makarenko. Ο εκπαιδευτικός χαρακτήρας της καθημερινής αστεακής ζωής και της πολεοδομίας ήταν μια εξέλιξη της ιδέας του εκπαιδευτικού χαρακτήρα της εργατικής κομμούνας και της καθημερινής αλληλοβοήθειας που χαρακτήριζε τη ζωή σε αυτές.

Έτσι, δεν είναι δύσκολο να καταλάβει κανείς γιατί οι πολεοδόμοι και θεωρητικοί βρήκαν ελκυστικό αυτό το μοντέλο. Η ριζοσπαστική εκπαιδευτική πρόταση του Makarenko, φυσικά, έχει προφανείς ομοιότητες με την προσδοκία του απόλυτου ελέγχου πάνω στην κατασκευή του ανθρώπινου περιβάλλοντος και τη διάπλαση της προσωπικότητας. Βέβαια, οι προθέσεις του Makarenko -όπως και του Owen στη Βρετανία- ήταν αρκετά διαφορετικές, θα μπορούσαμε να πούμε ότι βρίσκονταν σε αντίθεση με την ολοκληρωτική άσκηση ελέγχου από το κράτος και το βιομηχανικό κεφάλαιο. Όμως, ακριβώς όπως και οι ιδέες του Owen ή του Fourier αποδείχθηκαν ελκυστικές για ορισμένους βιομήχανους, έτσι και οι ιδέες του Makarenko συνέπιπταν με ορισμένες από τις αυταρχικές τάσεις μεταξύ των ιθυνόντων που προωθούσαν στην ΕΣΣΔ την εργατική πειθαρχία, η ιδέα ότι τα παιδιά εργάζονται και γίνονται πιο παραγωγικά γοήτευσε τους υποστηρικτές της ταχείας εκβιομηχάνισης. Φαίνεται επίσης ότι και οι αντίπαλοι του Makarenko εντός του εκπαιδευτικού μηχανισμού, αναγνώρισαν αυτές τις ομοιότητες και τις χρησιμοποίησαν για να τον κατηγορήσουν για αυταρχισμό και ακόμη και για συμπάθεια προς το προεπαναστατικό καθεστώς. Ο ίδιος ο Makarenko το αναφέρει στο αυτοβιογραφικό του έργο, «Το Παιδαγωγικό ποίημά» του, όταν σημειώνει ότι κατηγορήθηκε για «αρακτσεβιανές» φόρμουλες πειθαρχίας²⁰.

Το εγχείρημα της σοσιαλιστικής πόλης και της «κοινωνικοποίησης του βίου» δεν αναπτύχθηκε στην ΕΣΣΔ, καθώς από το 1930 και μετά ήταν ασύμβατο με την ανάπτυξη της πολεμικής, αυστηρά πειθαρχημένης εκβιομηχάνισης, ενώ απαιτούσε πόρους που δεν ήταν διαθέσιμοι. Παρ' όλα αυτά, ο Makarenko θα πρέπει να αναγνωριστεί ως ο εγχώριος, σοβιετικός ουτοπιστής. Εδώ ο όρος «ουτοπιστής» δεν εννοείται ως κάτι το απραγματοποίητο ή αδύνατο, αλλά ως «υπερ-καινοτόμο», ως κάτι που αποπειράται να σπρώξει τα όρια της πρακτικής και της γνώσης. Ο Makarenko θα πρέπει να μελετηθεί περαιτέρω ως το αντίστοιχο σοβιετικό εγχείρημα των πρώτων δυτικών ουτοπιστών-«πολεοδόμων»-παιδαγωγών. Η θέση του Makarenko βρίσκεται στη γενεαλογία των χωρικών πειραματισμών με οργανωτικά μοντέλα ιδανικών, μικρών βιομηχανικών κοινοτήτων, και μοιράζεται μαζί τους κοινούς προβληματισμούς, ο απόηχος των οποίων μας αφορά ακόμα και σήμερα: τι σημαίνει να ζούμε στις πόλεις; Τι σημαίνει πόλη; Είναι κάτι που σχεδιάζεται ή κάτι που

αναπτύσσεται; Και τι σημαίνει αυτό από πλευράς πολιτικής διαχείρισης και παροχής υπηρεσιών, από πλευράς ποιότητας ζωής και ιεράρχησης αναγκών; Η δύσκολη ισορροπία μεταξύ αυτών των ερωτημάτων εξακολουθεί να αποτελεί τη διαρκώς μεταβαλλόμενη, χρυσή τομή του πολεοδομικού και πολιτικού σχεδιασμού. Εξακολουθεί να είναι το νήμα προβληματισμών που ενώνει την πολιτική οικονομία, την πολεοδομία και την έρευνα γύρω από τις ανθρώπινες ανάγκες και επιθυμίες.

¹ Harrison. J. F. C. «The locomotive of the new moral world: Owenism and education, 1817-1829". *Journal of British Studies*. 6: 2, 1967.

² Colin Mercer, «Geographics for the present: Patrick Geddes, urban planning and the human sciences», *Economy and Society*, 26:2, 1997. 211-232.

³ Hochhäusl, S. «“Dear Comrade” or Exile in a Communist World: Resistance, Feminism, and Urbanism in Margarete Schütte-Lihotzky's Work in China (1934/1956)», *ABE Journal [En ligne]*, 16, 2019.

⁴ Bosma, K. «New socialist cities: foreign architects in USSR 1920-1940», *Planning Perspectives*. 29. 2014.

⁵ Για παράδειγμα, το σοβιετικό περιοδικό С.А. (Современная архитектура - Σύγχρονη αρχιτεκτονική) δημοσιεύει το 1929-1930 εκτενείς συζητήσεις μεταξύ Γερμανών ειδικών, σοβιετικών και του Le Corbusier.

⁶ Иконников, А.В. Утопическое мышление и архитектура, Москва: Architecture-S. 2007. σ. 300-363. Δες επίσης Malfredo Tafuri, *The sphere and the labyrinth*, Cambridge, Massachusetts, MIT press σ.120-140.

⁷ Το 1917 και το 1920, ήδη από τα χρόνια του εμφυλίου πολέμου, εκδόθηκαν βιβλία και μπροσούρες με θέμα τις κηπουπόλεις που έδιναν έμφαση στον εκπαιδευτικό χαρακτήρα του σχεδιασμένου χώρου. Τα κυριότερα έργα αυτής της τάσης ήταν: Кнатц, Б. Г. Города-Сады в связи с жилищным вопросом, Издательство Городов-Садов, Петроград, 1917. и Бархин, Г. Б. Рабочий дом и рабочий поселок-сад, Государствен-техническое издательство, Москва, 1922.

⁸ Yanitsky, Oleg & Basheva, Olga, «History of the "Green City" in Russia», *Journal of History Culture and Art Research*. 2017. 6. 125.

⁹ Сабсович, Л. Социалистические города, Московский рабочий, гос-издат, 1930. σ. 81.

¹⁰ Сабсович, Л. Города будущего, Московский рабочий, гос-издат, 1929. σ. 40-42.

¹¹ Σε αντίθεση με ό,τι θα ανέμενε κανείς, ο Sabsovitch δεν προωθεί τη λύση του «κοινοτικού διαμερίσματος» ως μορφή συλλογικότητας στην κατοίκηση, μια μορφή που πρακτικά ήταν πολύ διαδεδομένη στην ΕΣΣΔ μέχρι και μεταπολεμικά. Αντιθέτως προωθεί τη λύση πολύ μικρών διαμερισμάτων, είτε ατομικών είτε για ζευγάρια, τα οποία πέρα από κάποιες δραστηριότητες αναψυχής και ανάπαυσης δεν επέτρεπαν άλλες, πχ τη μαγειρική, καθώς σχεδιάζονταν εξ αρχής χωρίς κουζίνα. Η λογική ήταν το διαμέρισμα, μέσω των περιορισμών του, να ωθεί τα άτομα στον δημόσιο βίο.

¹² Сабсович, Л. СССР через 15 лет, Московский рабочий, гос-издат, 1929. σ. 125-132.

¹³ Ларин, Ю. Жилище и быт, Власть Советов, Москва, 1931. σ. 95.

¹⁴ А. В. Ткаченко, Антон Макаренко: в ответе за будущих профессионалов, LAP LAMPERT Academic Publishing Ru. 2018. σ. 223-256. και 404-453.

¹⁵ А. С. Макаренко, «Конституция страны ФЭД», στο Педагогические сочинения, т. Т. 1 Москва, Педагогика, 1983. σ. 149-154.

¹⁶ Συλλογικό, Коммуна в Николо-Угреше, ДМУП «Информационный центр»; МАУК «Культурно эстетический центр, σ. 118-119.

¹⁷ Είναι σημαντικό να σημειωθεί ότι υπάρχουν ελάχιστες πληροφορίες για τον Antony Ivanovich Nosalevich και τον αδελφό του (επίσης αρχιτέκτονας-πολιτικός μηχανικός). Στην αρχή της έρευνας δεν ήταν καν ξεκάθαρο ποιο από τα δύο αδέρφια σχετίστηκε με την κομμούνα του Χαρκόβου, καθώς στα απομνημονεύματα του Makarenko αναφέρεται μόνο το επίθετο. Ο ακριβής προσδιορισμός του ονόματος έγινε ύστερα από επικοινωνία με τον υπεύθυνο του αρχείου Makarenko στην Πολτάβα της Ουκρανίας, Andrey Tkatsenko. Προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι καμία πηγή για τη ζωή των δύο αδερφών δεν αναφέρει το γεγονός ότι ο Antony συνδεόταν με την εργατική κομμούνα του Makarenko. Αυτό σημαίνει ότι η έρευνά μας εδώ δεν προσθέτει απλώς ένα κομμάτι στην ιστορία του έργου του Makarenko, αλλά δίνει και μια καλύτερη εικόνα του έργου του Antony Nosaljevich ως πολιτικού μηχανικού.

¹⁸ Hillig, G. «Новые данные о большевской коммуне», Педагогика, No. 5. 2006. σ. 83.

¹⁹ Хазанова В. Э. Советская архитектура первой пятилетки : Проблемы города будущего, Москва, 1980. σ. 50-52.

²⁰ Макаренко, А. С. Педагогическая Поэма, Полная версия, Бестселлеры воспитания, Public Domain 1936. σ. 116. Με τον όρο «αρακτσεβιανός» εννοούταν στην πρώιμη ΕΣΣΔ ό,τι σχετιζόταν με τον τσαρικό στρατηγό Alexey Araktseen (1769-1834), ο οποίος εφάρμοσε μια μέθοδο -πιθανόν εμπνευσμένη από τον Owen-εναλλακτικής θητείας σε εργατικές κοινότητες/στρατόπεδα στη ρωσική ενδοχώρα. Ο όρος ήταν υποτιμητικός και θεωρούνταν συνώνυμο της αυταρχικότητας.